

Jan van het Kruis

Mystieke werken 1

Donkere nacht

Jan van het Kruis
Mystieke werken 1
Donkere nacht

Vertaald door
Cees Bartels, z.g.
Marika Meijer (commentaar)
en Kees Waaijman (poëzie)

Voorzien van annotaties en een woordenlijst door
Elisabeth Hense
en Geert Schiettecatte

Met een inleiding van
Hein Blommestijn
en Kees Waaijman

CARMELITANA

© Carmelitana, Gent (www.carmelitana.be)
© Nederlandse vertaling: uitgeverij Carmelitana, Gent, 2021
Tweede herziene druk
Juan de la Cruz, *En una noche oscura*, gedicht 1579,
Commentaar 1582-1588
Vertaling uit het Spaans naar: Juan de la Cruz, *Obras Completas*.
Ed. Vicente Rodriguez & Federico Ruiz Salvador, Madrid
(Editorial de Espiritualidad) 2019⁷
Omslag: Jan van het Kruis (1542-1591), portret (17e eeuw),
Museo Santa Cruz, Toledo.
ISBN: 978 94 9243 425 8
Wettelijk Depot: D/2021/0770/07
Vormgeving: Press Point.be, Kluisbergen
Druk: BestinGraphics
NUR: 707

INHOUD

INLEIDING

Leven en werken van Jan van het Kruis <i>Hein Blommestijn</i>	9
Het geschrift Donkere nacht <i>Kees Waaijman</i>	23
Bij deze vertaling <i>Het vertalersteam</i>	36
Bibliografie	40

DONKERE NACHT

Voorwoord aan de lezer	46
Zangen van de ziel	46

BOEK I

<i>Hierin wordt de nacht van de zinnen behandeld</i>	49
[Verheldering van de eerste zang]	49
1. Dit hoofdstuk handelt eerst over de onvolkomenheden van de beginners	51
2. Over enkele geestelijke onvolkomenheden van de beginners met betrekking tot de houding van de hoogmoed	53
3. Over enkele onvolkomenheden die bij menige beginner plegen voor te komen en samenhangen met de tweede hoofdondeugd: de geestelijke hebzucht	57
4. Over andere onvolkomenheden die deze beginners gewoonlijk hebben met betrekking tot de derde ondeugd: de wellust	60
5. Over de onvolkomenheden waarin de beginners vervallen met betrekking tot de ondeugd van de toorn	64
6. Over de onvolkomenheden met betrekking tot de geestelijke gulzigheid	66
7. Over de onvolkomenheden met betrekking tot de geestelijke afgunst en traagheid	70

8.	Hier begint de uitleg van de donkere nacht	72
9.	Over de tekens waaraan men kan zien, of de geestelijke mens de weg van deze nacht en loutering van de zinnen gaat	76
10.	Hoe deze mensen zich moeten gedragen in deze donkere nacht	81
11.	Verheldering van de volgende drie verzen van de zang	84
12.	Over de voordelen die deze nacht in de ziel teweegbrengt	88
13.	[Andere voordelen van deze nacht]	93
14.	[Verschillende bekoringen in de nacht]	99

BOEK II

	<i>Hierin wordt de diepste loutering behandeld, de nacht van de geest</i>	103
1.	Hier wordt begonnen met de behandeling van de donkere nacht van de geest. Er wordt gezegd wanneer hij begint	103
2.	Hier gaat het verder met andere onvolkomenheden van deze gevorderden	106
3.	Aantekening bij wat volgt	109
4.	Hier wordt de eerste zang gegeven met de verheldering	111
5.	Dit hoofdstuk begint te verhelderen, hoe dit donkere schouwen voor de ziel niet alleen een nacht is, maar ook pijn en kwelling	112
6.	[Andere soorten pijn]	116
7.	Vervolg van dezelfde materie. Andere kwellingen en benauwenissen in de wil	120
8.	Ander lijden dat de ziel in deze toestand kwelt	125
9.	Hoe deze nacht, ofschoon hij de geest verduistert, dient om hem te verlichten en licht te geven	129
10.	Hier wordt deze loutering grondig uitgelegd aan de hand van een vergelijking	135
11.	Als vrucht van deze zware benauwenissen bevindt de ziel zich in hevige hartstocht van goddelijke liefde	139

12.	Hoe deze verschrikkelijke nacht een plaats van loutering is en hoe in deze nacht de goddelijke Wijsheid de mensen op aarde verlicht met hetzelfde licht als waarmee zij in de hemel de engelen loutert en verlicht	143
13.	Over andere genotvolle uitwerkingen die deze donkere nacht van schouwen in de ziel voortbrengt	147
14.	[Uitleg van de laatste drie verzen van de eerste zang]	153
15.	[Verheldering van de tweede zang]	155
16.	Hier wordt uitgelegd, hoe de ziel in het donker veilig gaat	156
17.	Hierin wordt uitgelegd, hoe dit donkere schouwen geheim is	163
18.	Er wordt uitgelegd hoe deze geheime wijsheid eveneens een ladder is	168
19.	Uiteenzetting over de eerste vijf treden van de ladder van liefde	171
20.	Hier worden de overige vijf treden uitgelegd	175
21.	Hier wordt het woord ‘vermomd’ verhelderd en de kleuren beschreven van de vermomming van de ziel in deze nacht	178
22.	Uitleg van het derde vers van de tweede zang	183
23.	Hier wordt verteld over de wonderlijke schuilplaats waarin de ziel in deze nacht wordt geplaatst; en hoe, ofschoon de duivel toegang heeft tot andere zeer diepe schuilplaatsen, hij dat hier niet heeft	184
24.	[Slot van de verheldering van de tweede zang]	191
25.	Kort wordt de derde zang uitgelegd	193

APPENDIX

	Voorwoord tot Bestijging van de Berg Karmel en Donkere nacht	195
	Woordenlijst	203
	Websites met foto- en ander materiaal	235

LEVEN EN WERKEN VAN JAN VAN HET KRUIS

Hein Blommestijn

Halverwege tussen Ávila en Salamanca ligt Fontiveros, een klein Castiliaans stadje. In de zestiende eeuw telt het ongeveer vijfduizend inwoners. In de loop der eeuwen lijkt het stadje weinig veranderd te zijn, ofschoon het aantal inwoners geslonken is tot een duizendtal. In 1542¹ wordt Juan de Yepes y Alvarez hier geboren als derde kind van Gonzalo de Yepes en Catalina Alvarez. Zijn vader, op jonge leeftijd wees geworden, groeit op bij ooms in Toledo, handelaren in zijde. Tijdens een van zijn reizen naar Medina del Campo als vertegenwoordiger van zijn ooms, leert hij Catalina kennen. Zij is een arme wees, eveneens afkomstig uit Toledo² en werkt in een klein fabriekje te Fontiveros aan het weefgetouw. De twee worden verliefd op elkaar en huwen in 1529. Gonzalo vestigt zich als wever in Fontiveros. In 1530 wordt hun eerste kind geboren, Francisco,³ vervolgens Luis, die jong sterft, en ten slotte Juan. De vader overlijdt – na een ziekte van ongeveer twee jaar – kort na de geboorte van het derde kind. Met vindingrijkheid probeert de weduwe haar gezin in leven te houden. Dat valt niet mee, want in deze periode is het leven in Fontiveros voor iedereen hard. Zo wordt de jeugd van Juan getekend door armoede, ontbering en dood. Niet zelden stuurt zijn moeder hem de straat op om brood te bedelen. Een materiële situatie die uiteindelijk het geestelijk perspectief vormt van een leven dat hij met intensiteit zal leven.

1 Soms wordt 1540 aangegeven als het geboortjaar, maar de argumenten die pleiten voor 1542 lijken overtuigend. Vgl. José Vicente Rodríguez, *San Juan de la Cruz. La biografía*. Madrid 2012.

2 Er wordt vaak naar de mogelijke joodse afkomst van zowel Gonzalo als Catalina verwezen. Men neemt zelfs aan dat Catalina van moslims zou afstammen. Dit zou de reden geweest zijn waarom de familie van Gonzalo zijn huwelijk afkeurde en hem verstootte. Recent onderzoek toont echter aan dat er weinig grond is om deze veronderstellingen aan te nemen. Vgl. Emilio J. Martínez González, *Sur les traces de Jean de la Croix. Nouvelle approche biographique*. Parijs 2009, pp. 37-56.

3 Francisco wordt net als zijn vader wever. Hij blijft zijn leven lang arbeider en wordt omschreven als een nederig en eenvoudig mens. Bij zijn dood in 1607 laat hij een zeer bescheiden spiritueel oeuvre na. Francisco de Yepes, *Escritos Espirituales*. Ed. Pablo María Garrido, Madrid 1990.

Na de ontdekking van Amerika en de herovering van het zuiden van Spanje op de Moren maakt Spanje in de zestiende eeuw een periode van grote bloei door en groeit er een nationale identiteit onder leiding van de 'katholieke koningen'. Keizer Karel v wordt sinds twintig jaar in Duitsland geconfronteerd met de protestantse hervorming die Luther in 1517 op gang brengt. In 1534 sticht Ignatius van Loyola de Compagnie van Jezus. In 1542 raakt Spanje opnieuw in oorlog met Frankrijk. De macht van de Spanjaarden breidt zich uit over de Filippijnen. Spanje is een land van grote tegenstellingen: de welvaart van de rijke handelaren van Segovia, Toledo en Medina del Campo neemt snel toe, terwijl er op het platteland armoede heerst; de katholieke geloofsbeleving wordt gestimuleerd door een intens gevoel van vrijheid en nationale identiteit, maar dit gaat gepaard met grote onverdraagzaamheid tegenover joden en moslims. Politiek en religie gaan hand in hand als paus Paulus III de Inquisitie reorganiseert in 1542. De hervorming van de katholieke kerk, waarvoor het Concilie van Trente (1545-1564) de grondslagen legt, gaat voor de Spaanse kroon onder Philips II vaak niet ver genoeg. Naast katholiek is Spanje vooral ook barok. In 1543 worden de gedichten gepubliceerd van Boscán en van Garcilaso de la Vega (1503-1536), een hoveling van keizer Karel v die geïnspireerd wordt door Petrarca. In 1547 worden El Greco en Cervantes geboren. Het Spanje van de jeugd van Juan wordt getekend door een cultureel hoogtij op het gebied van literatuur, schilderkunst, muziek en architectuur, door een intense opleving van de geloofsbeleving en door de hervorming van het kerkelijk en religieus leven, door een sterke nationale identiteit die zich laat definiëren als Castiliaans en katholiek, door de uitbreiding van de landsgrenzen tot in Noord Europa en andere werelddelen, door oorlogen en een koloniale hegemonie, door een explosieve economische groei. Met andere woorden, Juan groeit op in een land dat in snel tempo een leidende rol verovert in Europa en de Nieuwe Wereld.

Na een kort verblijf in Torrijos en een iets langer in Arévalo (1548-1551) vestigt het gezin Yepes zich in een huis aan de *calle de Santiago* in Medina del Campo, een stad van 15.000 inwoners op een kruispunt van internationale handelswegen. De bloei van de handel biedt hun hier meer bestaansmogelijkheden. Francisco is ondertussen getrouwd met Ana Izquierdo. In Medina del Campo wordt de elfjarige Juan in kerken, adellijke woningen en het konink-

lijk verblijf geconfronteerd met de Castiliaanse cultuur van de renaissance. Catalina, Francisco en Ana proberen opnieuw met het weefgetouw hun brood te verdienen. Juan wordt naar het *Colegio de la Doctrina* gestuurd, een soort 'weeshuis' voor arme kinderen. Hier leert hij lezen en schrijven, en door middel van stages de beginselen van een handwerk. Hij waagt zich achtereenvolgens aan verschillende beroepen: timmerman, kleermaker, beeldhouwer, schilder. Zijn ijver garandeert evenwel geen succes. Toch wordt hij door deze ervaringen gevormd. We vinden het spoor van deze vaardigheden terug in technische termen, beelden en symbolen in zijn latere geschriften. Hij functioneert als misdienaar in de kloosterkerk van de Magdalena. Hij heeft een baantje als loopjongen in een van de veertien ziekenhuizen die de stad rijk is, de *Concepción* of *De las bubas*, dat vooral bestemd is voor besmettelijke ziekten. Hier komt hij direct in aanraking met etterende puisten en wonden, die men door uitbranden probeert schoon te maken. Hij is belast met de inzameling van giften.

Alonso Alvares de Toledo, die leiding geeft aan het ziekenhuis, biedt hem de mogelijkheid om tijdens vrije uren lessen te volgen in het nabijgelegen college van de Jezuïeten, gesticht in 1551. Vier jaar lang (1559-1563) ontvangt hij onder leiding van Juan Bonifacio (1538-1606), een belangrijk humanist, zijn intellectuele vorming in grammatica, Latijn, Grieks, retorica en waarschijnlijk ook filosofie. Hier, bij de Jezuïeten, moet hij minstens hebben horen spreken over de *Geestelijke Oefeningen* van Ignatius van Loyola. Studeren deed hij vaak 's nachts. In dit contact met de klassieken en de auteurs van de renaissance is de basis gelegd van zijn denken en van zijn literaire cultuur. Lope de Rueda, Juan de Timoneda en Torres Naharro geven in deze periode een belangrijke impuls aan het Spaanse theater. De *Avonturen van Lazarillo de Tormes*, een in 1554 verschenen schelmenroman, toont de doorwerking van de ideeën van Erasmus, ondanks de verboden van de Inquisitie. De publicatie in 1558 van *Los siete libros de la Diana* van Jorge de Montemayor (1520-1561), de eerste Spaanse pastorale roman, kent een groot succes. Ignatius van Loyola overlijdt in 1566 te Rome. Het Concilie van Trente wordt in 1564 afgesloten, hetgeen uitmondt in de nieuwe religieuze en culturele impulsen van de Contrareformatie. In 1560 verplaatst Philips II het hof van Toledo naar Madrid.

In Medina del Campo leert Juan de karmelieten kennen, die daar in 1556 het klooster Santa Ana del Carmen gesticht hebben. De hervorming van Jean Soreth, generaal van de Orde van 1451 tot 1471, en de door hem in 1462 ingevoerde nieuwe Constituties brengen in de provincie van Castilië een nieuw spiritueel elan. De strenge wetgeving waarmee Nicolaas Audet, generaal overste van 1523 tot 1562, de spiritualiteit verder tracht te bevorderen, voert tot grotere religieuze verdieping. In zijn verslag over de periode 1550-1557 beschrijft hij de provincie van Castilië als ‘geheel hervormd’.

Juan gaat niet in op het aanbod van Alonso Alvares de Toledo om na een priesterwijding te worden aangesteld als rector in het ziekenhuis, waarmee zijn levensonderhoud zou zijn veiliggesteld. Op een dag verlaat hij het ziekenhuis om aan te kloppen bij de Karmel. Zijn broer Francisco preciseert later dat deze stap ‘in het geheim’ werd gezet. Hij volgt zijn religieuze roeping tot een contemplatief leven. De parallellie tussen deze historische overgang van de wereld naar de ruimte van de Karmel en het mystieke uitgaan van de ziel in het gedicht *Donkere nacht* mag ons nauwelijks verbazen. Drieëntwintig jaar oud treedt hij op 24 februari 1563 in als novice bij de Karmel van Medina, mede doordat hij zich aangetrokken voelt tot de verering van Maria. Bij zijn inkleding ontvangt hij de naam Juan de Santo Matía, ter ere van de apostel wiens feest op deze Aswoensdag wordt gevierd. Op 25 februari 1564 legt hij zijn geloften af. Daarna is Juan vanaf oktober 1564 gedurende vier jaar ingeschreven als student aan de universiteit van Salamanca. Columbus is hier de professoren in de astronomie komen consulteren, voordat hij op weg ging naar Amerika. Het systeem van Copernicus, elders veroordeeld als kettters, wordt aan deze universiteit onderwezen. Juan volgt waarschijnlijk de colleges in de theologie die de beroemde augustijn Luis de León (1527-1591) geeft in de grote zaal met lange houten banken. Enkele jaren later, in 1572, wordt deze theoloog door de Inquisitie gevangen gezet, omdat hij een voorstander is van het lezen van de Bijbel in het Hebreeuws in plaats van de Latijnse Vulgaat.⁴ Leest Juan diens gedichten ook, die als manuscripten in Salamanca de ronde

4 Als schrijver en literator geeft hij de voorkeur aan Castiliaans boven Latijn. Een meesterwerk van hem is *De los nombres de Cristo*. In het Nederlands verscheen: fray Luis de León, *Lof der Afzijdigheid. Gedichten*, vertaald en toegelicht door Robert Lemm, Kampen 1991.

doen? Zou hij diens *Ode aan het Teruggetrokken Leven*⁵ niet hebben gekend? We kunnen in ieder geval constateren dat deze twee grootmeesters van de Spaanse dichtkunst van de zestiende eeuw enige jaren in elkaars onmiddellijke nabijheid hebben geleefd en dezelfde culturele sfeer hebben ingeademd. Deze gemeenschappelijkheid laat evenwel onverlet dat Luis de León de geest van een onderzoeker en een humanist uit de renaissance in zich draagt, terwijl de ogen van Juan zich richten op het – onbereikbare – perspectief van de zoektocht naar het absolute, naar God alléén.

Vanaf 1564 woont Juan in het Karmelklooster van Salamanca en volgt hij, naast de colleges filosofie en theologie aan de universiteit, de eigen opleiding die verbonden is met de universiteit: *el colegio San Andrés*, Studium Generale van de Orde. Hier valt hij op door zijn concentratie op het wezenlijke, de strengheid van zijn leven, zijn opmerkelijke intellectuele capaciteiten en zijn ijver. Deze scherpzinnige jongeman luistert ongetwijfeld vol aandacht naar de intellectuele en kritische debatten waarin de ideeën van Aristoteles, Petrus Lombardus en Thomas van Aquino worden geconfronteerd met die van Ockham, Plato, Avicenna of Averroës. Werelden van denken die elkaar ontmoeten in een geest van openheid, hoewel steeds weer getoetst aan de waarheid van het christelijke geloof, zoals dat zorgvuldig en angstvallig door de Inquisitie wordt bewaakt. De traditionele bijbelse wereld van de Latijnse Vulgaat komt onder vuur te liggen van de filologische kritiek van hebraëïsten die de Bijbel in de grondtaal willen lezen. In de context van het college van San Andrés wordt de intellectuele vorming aangevuld met een intensieve kennismaking met de spirituele traditie van de Karmel. Juan laat zich inspireren door Johannes Baconthorpe († ca. 1348), die door lezing van de Bijbel en de kerkvaders afstand neemt van thomisme, scotisme en nominalisme. Juan wordt benoemd tot studieprefect, dat wil zeggen begeleider van jonge studenten. Hij leest mystieke auteurs als Gregorius de Grote, met name diens *Moralia in Job*, en Dionysius de Areopagiet. Al deze culturele en intellectuele bedrijvigheid is slechts middel om tot begrip te komen van het wezen van de contemplatie, die hij als de kern beschouwt van het leven in de Karmel. Spirituele lezing van de Schrift en denken hebben één doel, namelijk het ontvangen van de omvormende werking van God in de menselijke ziel.

5 Luis de León, *Lof der Afzijdigheid*, 1991, pp. 18-20.

Het kan daarom nauwelijks onze bevreemding wekken dat hij op het einde van deze intense periode van vorming serieus overweegt om kartuizer te worden. De vraag is immers, hoe hij ten volle kan beantwoorden aan de roeping die God in hem wakker maakt.

In februari 1567 spreekt Juan in Salamanca met Johannes Baptista Rubeo, de toenmalige generaal van de Orde. Enkele maanden later heeft de laatste in Ávila een gesprek met Teresa de Jesús, die daar reeds een hervorming is begonnen van het klooster San José. Hij geeft haar toestemming om meer kloosters te stichten die de oorspronkelijke Regel als hun leidraad kiezen.⁶ In augustus 1567 komt zij naar Medina del Campo om daar haar tweede karmelietessenklooster te stichten. Juan, die in het voorjaar tot priester is gewijd, komt tezelfdertijd naar deze stad om in de kerk van de Karmel zijn eerste mis te vieren. Juan uit tegen Teresa twijfel aan zijn roeping in september of oktober, maar zij overtuigt hem dat het juist zijn roeping is om, net als zij, de grondslag te leggen voor een veel consequenter contemplatief leven in de Karmel. Met deze opdracht keert hij terug naar Salamanca voor het laatste jaar van zijn theologische studie.

Als gevolg van deze ontmoeting, die een omwenteling in zijn leven veroorzaakt, begeleidt hij Teresa in 1568 op haar reis naar Valladolid om daar op 15 augustus een klooster te stichten, een stichtingsreis die tevens een vormingsreis wordt. Met toestemming van zijn provinciaal fray Alonso González begint Juan daarna in september samen met twee medebroeders⁷ het eerste klooster van de hervormde Karmel in Duruelo, een klein gehucht op veertig kilometer van Ávila en niet ver van Fontiveros. Het is een bouwvallig

6 Zij wil afzien van alle compromissen die het gevolg zijn van opeenvolgende aanpassingen aan veranderde leefomstandigheden. Deze aanpassingen worden ook wel 'verzachtingen' genoemd. Teresa wil terugkeren naar een leven geconcentreerd op stilte, eenzaamheid en contemplatie, wat zij als het wezen van de Karmel ziet. Ter rechtvaardiging beroept zij zich op een spiritueel geschrift uit de veertiende eeuw, waarin o.a. een reconstructie van de verloren gegane oudste Regel is opgenomen. Toch is deze 'hervorming' eerder gericht op de toekomst en nieuwe leefomstandigheden dan een terugkeer naar een historisch verleden. Het leven van de karmelietessen draagt in die tijd nog de sporen van de begijnengemeenschap, waaruit een eeuw eerder het eerste klooster is voortgekomen. Teresa stelt radicale vragen die vernieuwend zijn. Vanuit de Regel van de Karmel stelt zij vragen betreffende het wezen van een karmelitaanse vrouwengemeenschap binnen de context van de veranderde religieuze cultuur en spirituele sensibeleiteit.

7 Een van hen was Antonio de Heredia, die van dan af Antonio de Jesús gaat heten.

huisje, nauwelijks meer dan een kluis, dat verloren ligt tussen bosschages. Stille en eenzaamheid zijn hier de natuurlijke context van een contemplatief leven dat zich voltrekt in totale concentratie op God. In aanwezigheid van de provinciaal vindt op 28 november de inwijding van dit nieuwe kloostertje plaats. Juan de Santo Matía zal van nu af Juan de la Cruz heten, Jan van het Kruis. In maart 1569 brengt Teresa een bezoek aan deze stichting van de karmelieten. Wanneer de provinciaal het klooster in dat voorjaar opnieuw bezoekt, krijgt het de formele status van een convent onder het gezag van een prior en met de mogelijkheid om novicen aan te nemen. Jan van het Kruis wordt tot sub-prior benoemd en belast met de vorming van de eerste kandidaten. Als het ruimtegebrek nijpend wordt, verhuist de gemeenschap op 11 juni 1570 met enige plechtigheid naar Mancera de Abajo, een dorp op vier kilometer afstand. Ondertussen wordt het tweede klooster van de hervorming op 13 juli 1569 gesticht in Pastrana, tegelijk met een karmelietessenklooster, waar Jan van het Kruis op verzoek van Teresa enige tijd de vorming van de novicen op zich neemt. Het derde klooster wordt op 11 november 1570 gevestigd in Alcalá de Henares, waar tevens het eerste studiehuis tot stand komt. In april 1571 wordt Jan van het Kruis de eerste rector van dit college, nadat hij in januari Teresa heeft begeleid bij de stichting van het klooster van de karmelietessen in Alba de Tormes. Hieruit blijkt duidelijk dat de eerste generatie van de hervormde Karmel door hem persoonlijk is ingewijd in de beginselen van het contemplatieve leven. Met recht kunnen we hem de geestelijke leidsman noemen van de 'Ongeschoeide Karmel'. Nauwelijks dertig jaar oud leert hij in de praktijk hoe jonge mensen dienen te worden begeleid op de weg van hun religieuze roeping. Gedurende zijn hele leven zullen talloze mensen een beroep doen op zijn kwaliteiten als geestelijk begeleider.

Het provinciaal kapittel van 1571, waar Jan van het Kruis aanwezig is, hecht zijn goedkeuring aan de benoeming van Teresa als priorin van de Encarnación van Ávila. Eind mei 1572 komt hij naar Ávila als biechtvader en vicaris van dit klooster. Afgezien van enkele korte onderbrekingen zal hij hier blijven tot eind 1577. Op 18 maart 1574 vertrekt hij met Teresa naar Segovia voor de stichting van een nieuw klooster van de karmelietessen. Het klooster van de karmelieten in Ávila is nog niet toegetreden tot de hervorming en daarom krijgt Teresa toestemming van de visitorator om Jan samen met zijn

medebroeder Germán de San Matías voorlopig in een huisje bij het klooster van de karmelietessen te laten wonen. Ofschoon de hervorming in het begin alle steun krijgt van de autoriteiten van de Orde en van vele medebroeders, ontstaan er langzaam spanningen wanneer hervormden en niet-hervormden in één gemeenschap leven en buitenstaanders zich soms op onverstandige wijze mengen in de voortgang van de hervorming. Zo gaat de vreedzame harmonie verloren. Eerst moeten de hervormden het klooster van Ávila verlaten en vervolgens onttrekt de nuntius hen op 3 augustus 1575 aan de jurisdictie van de prior provinciaal van Castilië en plaatst hij ze onder die van pater Gracián. Het beleid van de nuntius en spoedig ook dat van het hof wijken af van de beleidslijnen van de pauselijke documenten en van het Generaal Kapittel van Piacenza in 1575. Hiermee is de basis gelegd voor een aantal pijnlijke conflicten.

De twee karmelieten in het huisje bij de Encarnación worden in januari 1576, naar men zegt, door de niet-hervormde medebroeders gevangengenomen en naar Medina del Campo gebracht. Kort daarna worden ze weer vrijgelaten dankzij een interventie van de nuntius. Op de avond van 2 december 1577 wordt Jan weer gevangengenomen en enkele dagen later naar de kloostergevangenis van Toledo overgebracht. Hoewel er formele en juridische redenen worden aangevoerd voor dit ingrijpen, ligt de ware reden in irritaties en animositeiten die voortkomen uit een langzaam uit elkaar groeien van twee visies op het Karmelideaal, twee stromingen in één provincie. Opsluiting in de gevangenis van een klooster komt ons drastisch en onbegrijpelijk voor, maar in de context van die tijd is het een minder dramatische gebeurtenis. Zowel burgerlijke vergrijpen als overtredingen van de kloosterlijke observantie kunnen hiertoe aanleiding geven. Gedurende negen maanden verwisselt Jan de kloostercel met zijn stilte en eenzaamheid voor een cel zonder decorum en vol ongemakken voor het lichamelijk welbevinden, maar de afwijzing en het onbegrip van medebroeders doen hem nog sterker beseffen dat het ware contemplatieve leven en de weg van de goddelijke liefde ten enenmale haaks staan op de logica van de mens.

Veertien jaar na zijn intrede in de Karmel van Medina del Campo (1563) en veertien jaar voor zijn dood in Úbeda (1591), vormen deze negen maanden in Toledo ongewild een omslag in zijn leven. In deze periode komt hij – ondanks de miskennis die hem ten deel

valt – tot een absolute concentratie op het Karmelideaal, dat wil zeggen tot de bereidheid om met de profeet Elia in zelfvergetelheid te staan voor Gods Gelaat. De muren van een cel vormen geen belemmering, sterker nog ze bevorderen juist zijn ontvankelijkheid voor de omvormende kracht van Gods liefde. In deze omstandigheid zal hij zich zeker de woorden uit de *Gulden Brief* van Willem van Saint-Thierry, hernomen door Johannes Soreth, hebben herinnerd, dat de cel van de Godzoeker de hemel op aarde is, waar hij in de contemplatie van God verborgen voor zichzelf opgaat in vrij-zijn voor en genieten van God.⁸ De medebroeder die in de laatste periode van zijn gevangenschap zorg voor hem draagt in zijn cel, verklaart later dat hij nooit heeft gezien of gehoord, dat hij klaagt over zijn lot of dit betreurt, of iemand beschuldigt. Een stuk papier en een potlood hebben de sporen van deze tijd van ‘genade’ kunnen vasthouden in enkele gedichten, die door hun sublieme lyriek de lezer nog steeds in verrukking brengen. In het octaaf van Maria Tenhemelopneming 1578, tussen twee en drie uur ‘s nachts, ontsnapt hij uit zijn cel, om vervolgens zijn toevlucht te nemen in het klooster van de karmelietessen. Gedurende de rest van augustus en september blijft hij in Toledo, verborgen in het huis van don Pedro González de Mendoza.

Hij vertrekt dan naar het kapittel van de hervormde karmelieten in Almodóvar in de provincie van Andalusië en wordt begin oktober 1578 gekozen tot vicaris van het klooster El Calvario in Beas. Daarvandaan bereidt hij de oprichting voor van een college in Baeza. In juni 1579 verhuist hij en wordt hij rector van deze nieuwe stichting. In juni 1580 verleent de paus aan de hervormde kloosters de status van een zelfstandige provincie. De moeder van Jan van het Kruis sterft in ditzelfde jaar. Tijdens het kapittel te Alcalá de Henares van 3 tot 16 maart 1581 wordt Juan tot derde definator of bestuurslid gekozen. In januari 1582 vertrekt hij naar Granada, waar hij actief betrokken is bij de stichting van een karmelietessenklooster, terwijl hij ondertussen is gekozen tot prior van Los Martires. Op 4 oktober 1582 sterft Teresa in Alba de Tormes. In mei 1583 is hij aanwezig op het provinciaal kapittel van Almodóvar, waar hij bevestigd wordt als prior van Granada. Op 17 februari 1585 woont hij de stichting bij van het klooster van de karmelietessen in Málaga en in mei reist hij

⁸ Guillaume de Saint-Thierry, *Lettres aux Frères de Mont-Dieu*. Sources Chrésiennes 233, Parijs 1985, nr. 27-40, 167-177. Titus Brandsma lijkt in 1942 zijn gevangeniscel in Scheveningen op vergelijkbare wijze te beleven.

naar Lissabon voor het provinciaal kapittel, waar hij tot tweede definator wordt gekozen. Bij de beëindiging van dit kapittel te Pastrana in oktober 1585 wordt hij tot vicaris-provinciaal van Andalusië benoemd. Hij blijft wonen in Granada, maar treedt af als prior. In deze periode reist hij veel en is hij intensief betrokken bij de kloosters van de karmelietessen. In april 1587 is hij aanwezig het provinciaal kapittel te Valladolid en wordt hij opnieuw tot prior van Granada benoemd. In juni 1588 neemt hij deel aan het eerste generale kapittel van de hervorming, waar hij tot definator wordt gekozen en kort daarna tot derde raadsman bij de instelling van de Consulta. Dit raadgevende orgaan wordt in juli naar Segovia verplaatst, waar hij tot prior van dit klooster wordt benoemd. Tijdens perioden van afwezigheid van de generaal van de hervorming, Nicolás Doria, zit hij de Consulta voor. In juni 1590 is hij aanwezig op het buitengewone generale kapittel te Madrid. Hier komt hij op voor de karmelietessen en voor Gracián de la Madre de Dios en verzet hij zich tegen de vernieuwingen die door Doria worden voorgesteld.

In juni 1591 is hij weer in Madrid voor de gewone kapittelsessie. Daar wordt hij van al zijn taken ontheven. Hij keert als een gewone religieus naar Segovia terug, ofschoon men hem daar opnieuw een taak als prior aanbiedt. Doria bestemt hem dan als provinciaal van een nieuwe stichting in Mexico, hetgeen op een soort verbanning lijkt. Ter voorbereiding trekt hij zich in augustus – als een kluizenaar in de woestijn – terug in het afgelegen kloostertje van La Peñuela in de buurt van Baeza. Hij werkt hier aan een nieuwe redactie van *Levende liefdevlam*. Wanneer hij ziek wordt, begeeft hij zich op 28 september naar het klooster van het nabijgelegen Úbeda om daar een betere verzorging te vinden. De strengheid van de prior houdt evenwel geen rekening met koorts en ziekte. De ziekte wordt steeds erger. Naast de koorts heeft hij nu een open wond aan zijn rechterbeen en vervolgens aan zijn schouder. Hij verdraagt geen aanraking. Hij brengt zijn tijd door in stilte en gebed, of spreekt op bedaarde wijze met zijn verpleger of een andere bezoeker. In de nacht van 13 op 14 december 1591, om twaalf uur 's nachts, sterft Jan van het Kruis. Twee jaar later wordt zijn lichaam overgebracht naar Segovia. Op 25 januari 1675 wordt hij door paus Clemens x zalig en op 27 december 1726 door Benedictus XIII heilig verklaard, om ten slotte op 24 augustus 1926 door Pius XI te worden uitgeroepen tot kerkleraar.

Ontstaansgeschiedenis van Donkere nacht

In de gedichten brengt Jan van het Kruis allereerst de ervaring van het mystieke leven tot uitdrukking. Door zijn literaire kwaliteiten is hij als dichter vergelijkbaar met de grootsten van de Spaanse renaissance, dat wil zeggen met Garcilaso de la Vega, fray Luis de León of Fernando de Herrera. Zijn poëtisch oeuvre bestaat uit slechts twintig scheppingen: vijf gedichten, vijf glosas of bewerkingen van bekende voorbeelden, en tien ‘romances’ of balladen. De drie bekendste gedichten heeft hij voorzien van vier commentaren. Behalve gedetailleerde toelichtingen per gedicht zijn dit evenwel systematische beschrijvingen van het mystieke leven en bedoeld als vorm van geestelijke begeleiding. Het *Geestelijk Hooglied* is voor een groot deel ontstaan in de kloostergevangenis van Toledo.

De acht strofen van het gedicht Donkere nacht zijn waarschijnlijk in 1579 te Baeza ontstaan,⁹ wanneer Jan van het Kruis werkt aan zijn eerste commentaar op het *Geestelijk Hooglied*. Hij plaatst er geen titel boven. In gecondenseerde vorm herneemt het de schitterende beschrijving van de liefdesontmoeting zoals we die in het *Hooglied* aantreffen. Door zijn lyrische en dramatische intensiteit, door het poëtisch elan en door de schoonheid van de geschilderde ontsnapping wordt het wel als het mooiste gedicht van Juan beschouwd. Waarschijnlijk is hij reeds in 1579 begonnen aan een eerste commentaar: *Bestijging van de berg Karmel*, dat hij eind 1585 zonder verdere revisie en zonder het te voltooien terzijde legt.

In datzelfde jaar begint Jan van het Kruis opnieuw aan een commentaar op dit gedicht. Betekent dit dat het tweede commentaar een voortzetting van het eerste is, en dat ze dus als complement van elkaar gelezen dienen te worden? Of zijn het verschillende benaderingen van één gedicht, dat zijn meerstemmige betekenis niet in een keer prijsgeeft? Hoe het ook zij, de drie boeken van de *Bestijging van de berg Karmel* met in totaal 92 hoofdstukken geven nauwelijks een uitleg van het gedicht, tenzij in de vorm van een traktaat over de mystieke weg. Boek I ervan beperkt zich tot strofe 1,¹⁰ boek II

⁹ Veelal gaat men uit van het meer voor de hand liggende, maar romantische idee dat het in de gevangenis is ontstaan en de ervaring daarvan tot uitdrukking brengt.

¹⁰ De eerste 13 hoofdstukken behandelen de eerste regel, hoofdstuk 14 de tweede, en hoofdstuk 15 de volgende drie.

legt strofe 2 uit in het eerste hoofdstuk, waarna een verhandeling volgt in 31 hoofdstukken, terwijl boek III een voortzetting vormt van deze verhandeling.

Boven het tweede commentaar op dit gedicht plaatst Jan van het Kruis geen titel.¹¹ Hij heeft het geschreven gedurende de laatste maanden van 1585 en het eerste halve jaar van 1586, waarna hij ook dit traktaat in onvoltooide vorm terzijde legt, zonder de tekst nogmaals te redigeren. Halverwege 1586 begint hij vervolgens in veertien dagen tijd een commentaar te schrijven op het gedicht *Levende liefdevlam*, dat kort daarvoor tot stand is gekomen. We moeten dus vaststellen dat Jan van het Kruis niet klaar is gekomen met het project dat hij voor ogen had toen men hem vroeg om zijn gedicht van de *Donkere Nacht* uit te leggen en toe te passen op de voortgang van het mystieke leven. Van de twee commentaren benadert het *Boek van de donkere nacht* het meest het genre van de uitleg van een gedicht. Terwijl hij ongeveer zes jaar werkt aan de *Bestijging van de berg Karmel*, zijn meest omvangrijke boek, neemt het schrijven van *Donkere nacht* een klein jaar in beslag. Meer dan de tijdsspanne belletten talrijke functies, reizen, gesprekken, conferenties enzovoort dat hij zich geheel kan concentreren op het schrijven. De vele onderbrekingen kunnen echter niet verhinderen dat zijn denken over het mystieke leven tot grote rijpheid komt. Hoewel zijn leven aan de oppervlakte versnipperd is, is zijn aandacht geheel geconcentreerd op de werking van God in de menselijke ziel, zoals hij die contempeert in een veelheid van spirituele autobiografieën.

Nadat Jan van het Kruis de tekst van het *Boek van de donkere nacht* heeft voltooid, geeft hij dit zoals gebruikelijk aan medebroeders om te kopiëren. Wanneer ze daarmee klaar zijn, sturen ze hem de autograaf terug, die hij daarna opruimt. Van de afschriften worden vervolgens weer nieuwe kopieën gemaakt. Dit alles speelt zich af binnen de kring van zijn talrijke leerlingen, voor wie deze teksten geestelijk voedsel vormen. In zekere zin staat hun bewondering en hun verlangen om in zijn leer te worden gevormd garant voor een grote getrouwheid van de schriftelijke overlevering van zijn teksten, afgezien van de gebruikelijke afschrijffouten.

¹¹ Wel plaatsen 5 van de 24 handschriften de titel *Donkere nacht* boven het traktaat.